

Специфичности верског живота у војсци Кнежевине/Краљевине Србије

УДК: 322 : 355.1 (497.11) "18"

Миљан Милкић, потпоручник*

Српска војска је током 19. века после усвајања закона и формација, прерасла у модерну војну силу, која је настојала да на најбољи начин дефинише положај верских заједница у својој средини. Обављање верске службе у српској војсци први пут је детаљно регулисано Војним законом, који је донет 31. октобра 1839. године. Законом је одређен начин обављања богослужења у војним логорима, успостављена су правила понашања официра, војника и војних свештеника и прописане њихове обавезе. Временом су та правила мењана и дограђивана, а војним свештеницима је дефинисан положај у ратним јединицама.

Правилима службе у војсци Кнежевине/Краљевине Србије одређивани су начин обављања церемонија које су имале верски карактер и место и улога војних свештеника у њима. Такође, решењима српских државних и војних власти у вези с регулисањем права верских мањина у Кнежевини и Краљевини Србији омогућивани су несметан живот и задовољење верских потреба и припадницима свих верских група, као и погодности које су произилазиле из особености њихових религија.

Кључне речи: војска Кнежевине/Краљевине Србије, верска служба у војсци, права верских мањина у војсци.

У периоду стварања независне српске државе, током 19. века, формиране су, и правно је регулисан њихов статус, и две значајне државне институције – српска војска и Српска црква. Однос Српске цркве и војске, као и однос осталих верских заједница према војсци, био је изузетно значајан за стабилност државе. Српска војска је у том периоду тежила да постане модерна војна сила. После доношења закона и усвајања формација, као посебно значајан део свог уређења, желела је да, на најбољи могући начин, дефинише положај верских за-

* Аутор је истраживач у Војноисторијском институту у Београду.

јединица у својој средини. С друге стране Српска православна црква, настављајући средњовековну традицију, настојала је да обнови духовност српског народа, ослабљену вишевековним турским ропством. У том процесу, с обзиром на место, улогу и положај у држави, као и на предстојеће задатке у ослободилачким ратовима, Црква је војску сматрала најзначајнијом друштвеном институцијом у формирању националне свести.

Успостављање независности Српске цркве

Први митрополит аутономне цркве у Кнежевини Србији био је Мелентије Павловић, који је хиротонисан у Цариграду 18. августа 1831. године. Након његове смрти, 1833. године, за митрополита је изабран архимандрит Петар Јовановић, последњи српски митрополит који је посвећен у Цариграду.¹ Митрополит Петар је 5. фебруара 1834. сазвао прво заседање свих епископа и предложио оснивање конзисторије и клерикалних школа. Ти предлози тада нису усвојени, али су отворили пут за правно регулисање односа цркве и државе. Положај Српске цркве правно је дефинисан *Законом о црквеним властима*, донесеним 23. августа 1847, на основу којег су створене епархијске конзисторије, Апеларија и Свети архијерејски сабор.

После изнуђене оставке митрополита Петра на Светоандрејској скупштини 1859. године, за митрополита је изабран епископ шабачки Михаило Јовановић. Он је последњи митрополит који је тражио потврду цариградског патријарха, јер је убудуће митрополита бирао Изборни сабор а потврђивао владар. Владавину митрополита Михаила обележили су његови сукоби с напредњачком владом Стојана Новаковића и краљем Миланом, тако да је 18. октобра 1881, уклоњен са свог положаја. На његово место, тек марта 1883, постављен је на неканонски начин архимандрит Теодосије Мраовић. Михаило је у другој половини 1883. године морао да емигрира у Русију. Вратио се тек након абдикације краља Милана, 23. фебруара 1889, и 18. маја исте године враћен је на место митрополита.² Митрополит Михаило је много учинио за развој црквене просвете и књижевности, и био је велики поборник уједињења свих Срба.

У време митрополита Михаила створени су услови за потпуну аутономију Српске цркве. Након Берлинског уговора, 13. јула 1878, Србија је ослобођена турског сизеренства и проширила се на нишки, пиротски, врањски и топлички округ. Православна црква у Србији, актом Васељенске патријаршије од 20. октобра 1879, добила је ауто-

¹ О митрополитима Српске цркве видети: епископ Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Крагујевац, 1996.

² Михаило Војводић, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, Историјски записи бр. 1-2, 2000, стр. 153-164.

кефалност. Митрополит Михаило је умро 5. фебруара 1898. године. Наследио га је епископ нишки Иноћентије Павловић, али је умро већ 1905. године. На његово место Изборни сабор је 19. августа 1905. изабрао епископа шабачког Димитрија, потоњег патријарха Српске православне цркве.

Живот православне цркве у Србији одвијао се по *Закону о црквеним властима*, из 1890. године, који је касније мењан и допуњаван. У административном погледу, територија под јурисдикцијом Српске цркве делила се на епархије, протопрезвитерства, намесништва, парохије и капеланије.³ У Србији је 1846. године био 0,91 свештеник на хиљаду верника. Према статистици Српске цркве, Митрополија је 1903. године имала 644 цркве, 49 капела и 53 манастира и 2.448.139 православних становника.⁴

Према Уставу из 1903. године, православна вера је била државна вера. Архијереји, катихете, војни свештеници и чланови црквених судова били су државни службеници и примали су плату од државе. Остало свештенство монашког и мирског реда издржавало се од прилога и црквених пореза који су наплаћивани од верника.

Увођење свештеника у састав српске војске

На основу Устава из 1838. донет је, 1839. године, први војни закон, тзв. *Устроение гарнизоне војске*.⁵ На челу Главног штаба Гарнизона био је начелник војске, који је био потчињен попечитељу Унутрашњих дела. Главни штаб гарнизона чинила су два одељења: службено одељење, које се састојало од једног мајора, два ађутанта, два подофицира писара, доктора, аудитора, писара аудиторског и свештеника, и комесаријатског одељења, које се старало о „нуждни потреби военика“. Србија је била подељена на 17 округа (гарнизона).

Обављање верске службе у српској војсци, на основу досадашњих сазнања први пут је регулисано *Војним законом*, који је донет 31. октобра 1839. године.⁶ У глави II, чл. 8 било је одређено „у војном логору служба Божија да се тачно по уставима црквеним сврши“. Санкционисање немарности у вези с редовним долажењем на службу било је ригорозно. За официра који би без оправдања изостао са службе била је предвиђена казна затвора, а за војнике – „обична казна“. Ако би официр дошао пијан на молитву, први и други пут је строго затваран,

³ Члан 5. Закона о црквеним властима, „Гласник православне цркве у Краљевини Србији“, бр. 1, 1905, стр. 78 (у даљем тексту: Гласник...).

⁴ Гласник..., бр. 1, 1905, стр. 78, и бр. 3, 1905, стр. 265.

⁵ *Устроение гарнизоне војске* (29. мај 1839), *Сборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Кнежевству Србском од времена обнародованог устава земаљског* (од 13. фебруара 1839. до априла месеца 1840), Београд, 1840, стр. 58 (у даљем тексту: *Сборник...*)

⁶ *Закон воени* од 31. октобра 1839, *исто*, стр. 132.

док је трећи пут лишаван официрско чина. Обични војник је за исти преступ прва два пута строго кажњаван, а трећи пут је шибан. На основу чланова Закона сви војници су били дужни да поштују своје свештенике. Увреда свештеника речима или делом строго је кажњавана. С друге стране, војни свештеници су били дужни да добрим примером и речима делују на војнике. Уколико би се открило да свештеник живи нечасним животом, предаван је Духовном суду. За време службе Божије у логору се, осим лекова, ништа није смело продавати. За кршење тог правила први и други пут следовала је новчана глоба, а трећи пут је трговцу одузимања роба. За време службе Божије војници су морали да се суздржавају од сваке забаве.

Јануара 1845. године издато је ново Устроение гарнизонног војинства и уведена коњица као нови род војске.⁷ Главни штаб су чинила четири одељења (фронтовно, казначенско-економског, судско и лекарско). У оквиру Штаба био је и један штапски свештеник, коме је придодат ђак у чину подофицира. Сви официри, доктор и војни свештеник имали су додатна примања за плаћање слуге. Плата војних свештеника одређивана је посебним решењем.

Године 1860. донесен је *Закон о устројству стајаће војске*, а 17. августа 1861 – *Закон о устројству народне војске*. Устроение военог министарства донето је 5. маја 1862. и односило се на народну и стајаћу војску, као и на војне заводе. *Законом о устроениу военог штаба стајаће војске*, од 25 октобра 1862, одређено је да се Штаб састоји од начелника штаба, који је био непосредно потчињен министру, старијег ађутанта, млађег ађутанта, аудиатора и свештеника, коме је придодат поднаредник као свештенички ђак.⁸ Тиме су укинута одређени чланови *Устроения военог министарства* од 5. маја 1862. године. Марта 1864. донесен је *Закон о устројству војске* (105 параграфа), а 1. фебруара 1870. године извршене су његове измене и допуне.

У *Закону о устројству и регрутовању војске* Михаила М. Обреновића, из 1875. године, не помињу се војни свештеници. Њиме су укинута *Закон о устројству стајаће војске*, из 1860, и *Закон о устројству народне војске*, из 1861. године.

Уочи рата с Турцима, 24. фебруара 1876, усвојена је нова формација – *Устројство целокупне војске*.⁹ Њоме је одређен састав команди у случају рата. Главна команда је имала војног владику, а дивизијска и бригадна команда по једног свештеника. На основу тог Устројства, министар војни је 28. маја 1876. донео *Пропис о дужностима војних свештеника* при Врховној команди, команди дивизија и команди бригада.¹⁰

⁷ *Устроение гарнизонног воинства* (10. јануара 1845) *Сборник ...*, од 1. јануара 1845, до краја децембра 1846. године, књ. 3, Београд, 1847, стр. 1.

⁸ *Сборник ...* књ. 15, Београд, 1863, стр. 227.

⁹ *Сборник ...*, издатих 1876, Београд, 1881, стр. 61.

¹⁰ Пропис бр. 955, *исто*, стр. 447.

При Врховној команди налазио се војни владика, који је био главни за целокупно свештенство при војсци. Уједно, био је настојатељ цркве Врховне команде и бринуо је да се служба Божија у јединицама одвија према црквеним правилима и прописима. За време битке његово место је одређивао начелник Штаба Врховне команде, а дужност му је била да се стара да сви свештеници буду на својим местима ради молитве, бодрена војника и причешћивања оних који су на самрти. Дужности и права војног свештеника при дивизији била су иста као и војног владике у оквиру војске. Он је, у договору с командантом дивизије, одређивао дане и начин одржавања церемонија којима је требало да присуствују све трупе: слављење народних празника, слављење добијених битака, давање парастоса погинулим војницима и друго. Дужности војних свештеника при бригадама биле су одређене, првенствено, према њиховом положају за време рата: да на маршу искористе сваку прилику да изнемогле и клонуле побуде да поднесу напор; да у условима логорског живота охрабрују људе како би подносили оскудицу и друге тешкоће; да пре борбе укажу војницима да ће с вером у Бога победити, а у боју да се налазе у превиијалиштима да би тешили рањенике и причешћивали оне који су на самрти.

Према *Закону о устројству војске* од 3. јануара 1883, свештеничка служба у војсци одређена је као помоћна струка, заједно са ђенералштабном, војносудском, санитарском, административном, војнотехничком, телеграфском, железничком и поштанском службом.¹¹ У чл. 65. тог закона дефинисана је свештеничка струка и детаљније су одређене дужности свештеника. За целокупни стални кадар постојао је војни прота, који је живео у престоници и ту обављао свештеничке обреде. За обављање свештеничких радњи за стални кадар у другим гарнизонима одређивани су месни свештеници, којима је из војног буџета одређивана плата или им је плаћано за сваки обред. На основу састава и формације, свака јединица је правила попис свештеника који су били обавезни да се јављају на дужност. Према чл. 83, за војне свештенике у редовној војсци и првом и другом позиву народне војске узимани су калуђери и свештеници закључно с навршених 50 година живота. У објашњењу које је издао министар војни пуковник Јован Прапорчетовић, 4. фебруара 1892, препоручено је да се за свештеничке дужности у командама узимају свештеници и калуђери који према стручним способностима и материјалном стању свог домаћинства најбоље одговарају захтевима службе. Такође, препоручено је да се избор обавља у споразуму с председником Епархијског духовног суда, односно окружним протојерејем.¹² То објашњење допунио је ђенерал Јован Мишковић, 20. децембра 1896, на основу потребе да се све јединице попуне војним свештеницима до краја јануара 1897. године. На основу наређења ђенера-

¹¹ „Службени војни лист“, 1883, стр. 1–28.

¹² *Исто*, 1892, стр. 137–138.

ла Мишковића, приликом избора војног свештеника дата су већа права одлучивања окружним архијерејима, који су одређивали свештеника за војну службу. Такође, приликом њиховог смеђивања са дужности била је пресудна одлука надлежног архијереја.¹³

Формацијом целокупне војске од 31. јануара 1883. прецизније су одређена места војних свештеника у јединицама активне војске првог и другог позива. У штабу команде целокупне војске и штабу дивизијске команде налазио се по један војни прота. На нижим нивоима командовања (штаб пешадијског пука, штаб коњичког пука, штаб артиљеријског пука, штаб брдског артиљеријског пука и штаб брдског пука) био је распоређен по један војни свештеник. У јединицама другог позива по један војни свештеник налазио се у штабу пешадијске пуковске команде, штабу коњичког дивизиона и штабу артиљеријског пука. Војни прота је био државни чиновник кога је, на предлог војног министра, постављао краљ својим указом. Војне проте су се делиле на две класе, од којих је прва одговарала чину мајора, а друга чину капетана прве класе. На основу те поделе војни прота је примао плату и остале принадлежности официра – годишње следовање дрва и новчани додатак за кућног помоћника. До доношења тог закона војне проте нису имале право на помоћника – сеиза.¹⁴

У војним законима и формацијама током наредних година није ништа мењано у вези са свештеничком струком. Једино су, према потреби, издавана објашњења која су се тицала појединих проблема везаних за регулисање положаја свештеника у војсци. Тек је изменама и допунама *Закон о устројству војске*, од 31. марта 1904, знатно изменен положај војних свештеника. Свештеничка струка је укинута, као и положај сталног војног свештеника. Свештеници су могли да раде искључиво хонорарно, мада су задржали право на новац за помоћника и надокнаду у дрвима за огрев.¹⁵

У скупштинској процедури био је *Закон о уређењу војске* 1911. године, али није усвојен. Према предлогу у том закону, у војсци би за верске обреде постојали хонорарни службеници који је требало да се постављају и разрешавају решењем министра војног (чл. 175). Такође, министар војни требало је да одређује висину хонорара у границама буџета (чл. 431). Војни свештеници које би тај закон затекао у служби требало је да задрже стечена права (Прелазна наређења).¹⁶

¹³ Наређење министра војног бр. 8471, „Службени војни лист“, 1897, стр. 1428.

¹⁴ Према објашњењу од 27. јуна 1874, војничком проти није сеиз припадао (Сборник законских измена и допуна, прописа, решења и објашњења трајне вредности издатих у години 1874, Београд, 1875, стр. 80).

¹⁵ *Закон о устројству војске са изменама и допунама од 31. марта 1904. године*, Београд, 1904, чл. 4. и 64.

¹⁶ Пројект Закона о уређењу војске, Београд, 1911.

Решење о увођењу веронауке донео је министар војни ђенерал Коста С. Протић 23. јануара 1889. године.¹⁷ Прве године предавања су организована током три месеца – новембра, децембра и јануара. За регруте који су војни рок служили пет месеци настава је држана током једног месеца. Предавачи су били војни свештеници, који су наставу држали бесплатно, а у гарнизонима у којима није било војних свештеника, предавачи су били парохијски свештеници, којима је исплаћивана накнада од дванаест динара месечно. Појединости у вези с предавањима договарали су команданти гарнизона и свештеници. Такође, сходно приликама, настава је могла да се организује и у неко друго време. Предавања су се односила на основна знања о хришћанству: значај крсног знака, основе вере садржане у *Символу вере*, *Десет Божијих заповести* и објашњење и учење молитве *Оче наш*.

Следеће године предавања из веронауке за војнике који служе пуни рок скраћена су на два месеца, са по пет часова месечно, док су војници који су служили војни рок пет месеци веронауку и даље слушали месец дана.¹⁸ Накнада месним свештеницима повећана је на двадесет динара и исплаћивана је из војног буџета. У гарнизонима Београд, Ниш и Крагујевац веронауку су предавала по два свештеника, а у осталих двадесет четири гарнизона по један свештеник.

Настава из веронауке држана је и током наредних година. Наставним планом за пешадију сталног кадра из 1905. године, у оквиру теорне наставе, било је предвиђено предавање о најнеопходнијим основама вере.¹⁹ Програм је том приликом проширен предавањима о верском значају војничке заклетве, значају владара као Божијег помазаника на земљи, значају војних и осталих власти у верском смислу и значају крста и причешћа. Наставом су била обухваћена и правила понашања војника у богомољама опште.

За време балканских ратова и Првог светског рата настава веронауке сводила се на моралне поуке свештеника, зависно од прилика. У тим условима верска настава је добијала потпуни значај. Свештеници су, позивајући на народну традицију, јуначке примере из прошлости и осећање националног поноса, успевали да војницима у многим случајевима поврате снагу. Светозар Ивошевић, који је у Првом светском рату био војни свештеник 12. пешадијског пука Дринске дивизије, навео је у свом дневнику да је било случајева када су његове беседе у најтежим ситуацијама, чак и након нечије погибије, утицале да се војницима поврати радост. Описујући поуку коју је држао 4. фе-

¹⁷ Решење бр. 335, „Службени војни лист“, 1889, стр. 87–88.

¹⁸ Нарешење Министра војног ђенерала Саве Грујића бр. 3370 од 28. маја 1890. године, „Службени војни лист“, 1890, стр. 591–592.

¹⁹ Решење бр. 141, „Службени војни лист“, 1905, стр. 278.

бруара 1917. након парастоса палим борцима у пуку, свештеник Ивошевић каже да су присутне старешине и војници осећали душевно задовољство и узбуђење, а он је тога дана, због силног узбуђења, заспао тек око поноћи.²⁰

Предавања из веронауке држана су и у подофицирским школама и Нижој и Вишој школи војне академије. Тако је Артиљеријска подофицирска школа, у оквиру теоријске наставе за 1905. годину, имала два курса веронауке.²¹ Исте године, пријемни испит за Вишу школу војне академије садржао је основе вере и основна знања о верским заједницама у Србији.²² Међутим, 2. јула 1905. краљ Петар је, из непознатих разлога, потписао наређење којим су укинута предавања веронауке у Нижој школи војне академије.²³

Заклетва у српској војсци

Заклетва је најсвечанији позив свевишњег Бога као сведока хришћанске правичности и, уједно, судије у случају лажи и неправде. Православна црква одређује заклетву као „*то кад се неко заклиње именом Божијим да је оно истина што он казује, или да ће оно учинити што обећава*“.²⁴ Наравно, треба разумети оштру разлику између клетве, коју Црква забрањује, и заклетве, као завета држави и војсци. Оправданост и потреба давања заклетве налазе се у самом *Светом писму*, и отуда је заклетва једна од најстаријих хришћанских институција. Према *Библији*, прву заклетву положио је Аврам цару Содомском („*дизем руке своје ка Господу Богу вишњему чије је небо и земља заклињући се...*“)²⁵, а и сам Господ је издао Мојсију заповест о давању заклетве („*Господа Бога својега бој се, и њему служи, и његовим се именом куни*“).²⁶ У суштини, заклетва је религиозни акт најдубљег богопоштовања. Не може ни бити Заклетве уколико је лишена религиозне основе, изражене на почетку, призивањем Бога као сведока, и на крају, у санкцији, помињањем Бога као судије.

Први званични акт у којем се говори о полагању заклетве у модерној српској војсци садржан је у *Закону военом* из октобра 1839. године.²⁷ У првој глави Закона описан је начин полагања заклетве и дат

²⁰ Дневник Светозара Ивошевића (у рукопису), стр. 32, Архив Шумадије у Крагујевцу, фонд Светозара Ивошевића.

²¹ Решење бр. 170, „Службени војни лист“, 1905, стр. 261.

²² Пријемни испит за Вишу школу војне академије, исто, стр. 226.

²³ Бр. 5037, „Службени војни лист“, 1905, стр. 506.

²⁴ Свештеник Ж. Миловановић, *О светињи заклетве и како се она врши*, „Хришћански весник“, бр. 11 и 12, 1888, стр. 877.

²⁵ I књига Мојсијева, 14, 22–23.

²⁶ V књига Мојсијева 6, 10–13.

²⁷ *Закон воени* донет 31. октобра 1839. године, „Сборник закона“ ..., (од 13. фебруара 1839. до априла 1840), Београд, 1840.

текст који се том приликом изговара. Зависно од чина, начин полагања заклетве био је различит. Официри, од потпоручника до пуковника, заклињали су се тако што су стављали леву руку на *Јеванђеље*, а десну су дизали у висини десног ока држећи састављена три прста. Подофицири и обични војници, стојећи испред *Јеванђеља*, дизали су десну руку и изговарали текст заклетве. Заклетва се полагала испред развијене заставе а након изговарања текста требало се прекрстити и целивати *Јеванђеље*. Текст заклетве био је исти за све, и гласио је: „*Ја... заклињем се Богом Свемогућим, да ћу служити Отчеству нашем Србији честно и верно; да ћу њему и његовој ползи истинно душом и срцем предан бити; да ћу га чувати и бранити од свакога непријатеља до последње капи крви; да ћу Устав земаљски у сваком случају бранити и Књазу Србском веран и послушан бити, и заповести предпостављени Начелника и Старешина слушати и тачно испуњавати, и да се њима никада противити нећу; да ћу и дању и ноћу, у боју, и на стражи као војник храбро се држати, и од срамоте војску нашу и барјак оставити никад нећу, и да ћу свагда законе војне тачно набљудавати и добровољно њима покоравати се, и да ћу се свагда онако владати, како правом, верном и храбром Србском војнику пристои, како да с честију и похвалом живим и славно умрем. – Тако ми Господ Бог помогао“.*

Кнез Михаило је децембра 1840. променио форму заклињања.²⁸ Наиме, уведен је посебан текст заклетве за начелника Главног военог штаба, официре и војнике. Разлика у тексту, односила се на релацију командовања и међусобну зависност официра, док је религијска основа остала иста. Разлика између војничке и официрске заклетве постојала је извесно време, али је *Законом о устројству војске*, 1901. године, текст поново уједначен и знатно скраћен. По форми, то је био први модерни текст заклетве у српској војсци и кориштен је све до стварања нове државе 1918. године.²⁹

Од маја 1887. свако ко је постао официр, било активни или резервни, морао је поново да полаже заклетву и у усменој и у писменој форми. Резервни официри приликом пријема у активну службу нису поново полагали заклетву, док су официри у оставци по повратку у службу били дужни да се поново зајуну.³⁰ Према *Закону о устројству војске* из 1901. године једном положена заклетва важила је кроз све позиве, али је новопроизведени официр заклетву подносио и у писаној форми. Заклињање војника обављао је трупни или хонорарни војни свештеник.

²⁸ Указ бр. 2651, донет 19. децембра 1840. у Крагујевцу, „Сборник закона“ (од 1. јануара 1845. до конца децембра 1846), Београд, 1847.

²⁹ Члан 1. *Закон о устројству војске* из 1901. године у којем се говори о полагању заклетве остао је исти и у Изменама и допунама Закона о устројству војске, бр. 2948 од 31. марта 1904.

³⁰ Указ бр. 2891 од 3. маја 1887, „Службени војни лист“, 1887, стр. 600.

У гарнизонима где њих није било, заклињање војника обављао је парохијски свештеник у чијој се парохији налазила зграда у којој је полага-на заклетва.³¹ Обред заклетве обухватао је водоосвећење, поуку коју је свештеник изговарао војницима и сам чин заклињања.

Освећење заставе

Најзначајнији државни симбол, поред химне и грба, јесте застава. У војсци Кнежевине/Краљевине Србије заставу је освећивао свештеник и према њој се поступало као према реликвији. У правилима службе она је дефинисана као највећа светиња „дарована од краља и освећена од Бога“. Пред заставом се полагала заклетва, а у боју је чувана по цену живота. Свештеним лицима је била дужност да приликом сусрета са војском благосиљају заставу, на путу или у логору, док су ђакони и прости монаси у тим приликама морали да стану и да се поклоне застави.³²

Нове заставе су увек освећиване на неком пољу. Свечаности освећења били су дужни да присуствују сви команданти и старешине гарнизона или завода чија се застава освећује. Сто за којим је свештеник чинодејствовао постављао се на десетак корака испред постројене трупе, тако да је свештеник био окренут лицем према војсци. Заставу коју је требало осветити доносио је заставник у пратњи ађутанта и стајао је један корак удаљен од стола. Застави која није освећена војска није одавала почаст. Након што би командант издао наредбу „мирно“, ађутант је читао указ и краљеву диплому даровану уз заставу. После тога је музика свирала обзнану, командант командовао „капе скини“ и свештеник отпочињао чинодејство. Након завршетка службе музика је свирала молитву и свештеник је кропио заставу и трупу. Командант је затим командовао поздрав новоосвећеној застави, након чега је застава, у пратњи команданта и ађутанта, ношена у строј – на своје место. Музика је за то време свирала поздрав, након чега је у част заставе испаливана почасна палба. Ако је у исто време требало стару заставу заменити новом, она је током целокупног церемонијала стајала поред нове заставе. Том приликом је старој застави одавана посебна почаст. Њу је држао заставник, поред кога је стајао командант, док је нову заставу држао подофицир у пратњи ађутанта. Нова застава је предавана заставнику тек након њеног освећења и одношена у строј. Стара застава је одношена на неко достојно место, где је чувана.³³ На крају свечаности освећења свештеник је го-

³¹ Објашњење бр. 1538, од 20. фебруара 1911. године, „Службени војни лист“, 1911, стр. 115.

³² Наредба Архиепископског Сабора бр. 101, од 30. новембра 1899. године, *Зборник правила и уредаба Архиепископског Сабора православне српске цркве у Краљевини Србији* (1839–1900), Београд, 1900, стр. 77.

³³ Детаљан поступак приликом освећења заставе наведен је у Правилима службе из 1901. године, чл. 320–336. Чин освећења са молитвама које се притом изговарају на-

ворио о значају заставе. Наглашавао је њен значај за јачање храбрости и врлина, као и за очување и јачање вере. Приликом освећења заставе 26. априла 1870. митрополит Михаило је војницима поручио да „... гледајући на застави свети крст као симбол наше вере, која је очувала име и народ српски, нигда незаборавите, да вера уздиже дух, улива поуздање и снажи срце да се не страши опасности да не жали пролити крв за веру, Господара и отечество; па тиме много доприноси да војник не осрамоти заставу на коју се пред Богом и народом свечано заклиње. Послушност, побожност и верност – то су својства која кра се војника, која га крепе да издржи тешкоће, које иду упоред с славом доброга и храброга војника“.³⁴

Уколико је у исто време требало осветити више заставе, оне су постављане у једну врсту према бројном реду јединица којима су припадале, а поступак освећења био је исти. Тако је 26. јуна 1911. у Београду, код логора на Бањици, обављено заједничко освећење нових и замена старих заставе свих пешадијских и коњичких пукова у Србији. Као изасланици својих пукова дошли су: командант пука, пуковски ађутант, један наредник, један каплар и три редова. Након свечаности освећења, старе заставе су, у пратњи почасне чете и музике, предате на чување Војном музеју.³⁵

Као великим светињама и симболима војничке части и ратне славе, заставе су додељиване и највиша одличја и признања. У знак краљевског признања за исказану храброст у рату 1912–1913. године, краљ Петар је 24. маја 1913. одликовао Златном медаљом за храброст заставе четрнаест пешадијских и коњичких пукова првог и другог позива народне војске.³⁶

Славе команди и установа

Министарство војске, да би се код војника уздигао и учврстио војнички дух и да би се у њиховој свести учврстило сећање на славна дела њихових јединица, одлучило је да као нову праксу уведе славе, којима би се обележавали значајни датуми из прошлости. Краљ Милан Обреновић је 14. јануара 1888, на предлог председника Министарског савета и министра војног ђенерала Саве Грујића, издао наређење о прослављању слава у војсци.³⁷ Одређено је да славу имају све команде у пешадији и коњици које имају своју заставу; артиљеријски пукови, бригаде и батаљони, а у инжињерији батаљони и самостални

лази се у *Великом требнику* (*Велики требник*, превео др Јустин Поповић, Призрен, 1993, стр. 526–532).

³⁴ Митрополит Михаило, *Православна проповед*, Београд, 1897, стр. 605.

³⁵ Наређење бр. 5450 Министра војног од 11. јуна 1911, „Службени војни лист“, 1911, стр. 395–400.

³⁶ Указ бр. 15742, „Службени војни лист“, 1913, стр. 213–214.

³⁷ Наређење бр. 330, „Службени војни лист“, 1888, стр. 33.

полубатаљони. Дан славе одређен је и установама: Војној академији и другим војним школама, војном арсеналу и војним барутанама. За дан славе требало је узети значајан датум из прошлости (дан оснивања, дан посебног истицања у борби, и слично), или дан неког српског светитеља. На основу тог наређења, 3. априла 1888. одређени су дани који ће се прослављати у командама и заводима.³⁸

Целокупна процедура око прославе славе била је регулисана *Прописом о прослави слава команди и завода*, који је донет решењем министра војног од 6. априла 1888. године.³⁹ Који ће светитељ бити патрон славе зависило је од дана који је узет за славу. Објашњењем министра војног од 15. јула 1888. то правило је допуњено одлуком да нису могли имати свеца за патрона команде и завода којима је за славу одређен дан опште народне светковине или дан који је имао историјски значај.⁴⁰

За славу су се спремали колач, воштаница, кољиво и вино за преливање колача при сечењу. Свештеник је пред славу светио водицу по канцеларијама и војничким собама, а на вечерњу службу уочи славе у цркву су се носили свећа, тамјан и зејтин. На дан славе у цркви је држана служба Божија, којој је присуствовао командант са официрима команде и одређеним бројем војника. Сечење колача и благодарење обављани су у кругу касарне или завода.

Дан славе је објављиван у „Службеном војном листу“, с позивом званицама да присуствују сечењу колача и благодарењу. На славу су позивана лица из чиновничког и грађанског реда. Они су присуствовали и богослужењу и сечењу колача заједно са свим официрима команде или завода. Правилном је регулисано да тим обредима присуствују изасланици команде или завода из истог гарнизона који тог дана не славе. Команде су, као изасланике, одређивале по два официра, два подофицира и четири редова, а заводи по два официра.

Прописи којима су регулисани количина и врста хране за дан славе и у сличним приликама временом су мењани и дограђивани. За питомце Војне академије донето је 4. септембра 1888. наређење на основу којег је оброк на дан славе три пута увећаван с печеницом.⁴¹ Према пропису од 19. фебруара 1893, јединица која слави славу и њени гости могли су да рачунају на увећан оброк, са по 300 грама меса и 0,75 децилитара ракије или 1,5 децилитара вина.⁴² Тај пропис се односио на оброке за време државних светковина и Васкршњих и Божићних празника, али је објашњењем од 1. марта 1894. проширен и на славе команди.⁴³ Према том објашњењу, за дан славе следовало је и додатних

³⁸ Наређење бр. 2629, „Службени војни лист“, 1888, стр. 441–444.

³⁹ „Службени војни лист“, 1888, стр. 445–448.

⁴⁰ Бр. 5071, „Службени војни лист“, 1888, стр. 898.

⁴¹ Наређење бр. 4180, „Службени војни лист“, 1888, стр. 1093.

⁴² Пропис бр. 902, „Службени војни лист“, 1893, стр. 193.

⁴³ Објашњење бр. 1149, „Службени војни лист“, 1894, стр. 260–261.

три децилитра вина. На радост слављеника, уколико би се дан војничке славе поклопио с неком државном светковином, издавана је прописана количина вина за славе и прописана количина ракије за државне светковине. На основу *Измена и допуна 1 дела правила о новчаном следовању и Правила о снабдевању са људском храном*, од 15. децембра 1894, регулисано је да формације са више од 30 људи имају увећану храну за дан своје славе и у дане осталих државних светковина. Војницима мојсијево и мухамеданске вере том приликом је исплаћивана храна у новцу.⁴⁴ Међутим, да приликом прослава војничких слава од самог почетка није било све како треба указује објашњење министра војног Косте Протића од 1. фебруара 1889. у којем подсећа све команде, војна надлештва и заводе „*да Србин, српски народ уопште, мрзи на претераност и раскош, а да љуби умереност и скромност...*“ На крају, он захтева да се сви строго придржавају прописа о славама и да финансијски не излазе из прописаних оквира.⁴⁵

Упоредо са уредбом о прослави слава команди и установа решавано је и питање употребе икона у јединицама. Свака команда и установа била је дужна да у канцеларији има икону свог патрона. Иконе су набављане требовањем од Министарства војног. Наређењем од 26. јуна 1888. министар војни је одредио крај августа 1888. као крајњи рок за њихову набавку⁴⁶ (иконе које су коришћене у Краљевини Србији дуго су поручиване из Русије).⁴⁷ Пропис о употреби икона донет је решењем министра војног од 21. августа 1899. године.⁴⁸ Њиме је одређено да се иконе налазе у војничким становима и канцеларијама команди. Свакој команди и заводу одређено је колико икона треба да поседују. Поред икона, свакој команди је следовао и изванредан број кандила. Тако је команданту активне војске следовало пет икона Исуса Христа, пет икона Богородице, пет икона светог Николе и пет кандила; Министарству војном: 13 икона Исуса Христа, 13 икона Богородице, 13 икона светог Николе и 13 кандила. За штаб дивизијских области следовала је по једна икона Исуса Христа, Богородице и светог Николе и по једно кандило; Управи војне академије – 10 икона Исуса Христа, 10 икона Богородице, једна икона светог Николе и три кандила; командирима болничарских чета – по једна икона Исуса Христа, Богородице, светог Николе, светог Пантелејмона и светих

⁴⁴ Бр. 7318, „Службени војни лист“, 1894, стр. 1317–1319.

⁴⁵ Бр. 623, „Службени војни лист“, 1889, стр. 153–154.

⁴⁶ Наређење бр. 2970, „Службени војни лист“, 1888, стр. 806.

⁴⁷ Решење Архијерејског сабора Српске цркве, бр. 101 из 1894. године о набавци икона из Русије: „... како би свака хришћанска кућа имала икону свога патрона – свеца“ („Весник Српске цркве“, свеска 4, 1894, стр. 308).

⁴⁸ Наређење бр. 4913, „Службени војни лист“, 1899, стр. 932–935. Архијерејски сабор православне српске цркве у Краљевини Србији донео је 7. октобра 1895. решење да у кућама треба држати икону светитеља који је узет за патрона породице (*Зборник правила, уредаба и наредба Архијерејског сабора православне српске цркве у Краљевини Србији*, од 1839. до 1900. године, Издање Архијерејског сабора, Београд, 1900, стр. 65.

Врача и по једно кандило, итд. Иконе су добиле и неке цркве које је војска користила приликом богослужбених радњи. На пример, логорска црква Светог Илије на Бањици и манастир Свете Петке у Сићеву добили су по пет икона Исуса Христа и по пет икона Богородице.

Иконе су стајале на источном зиду, сразмерно висини собе, а кандила су намештана тако да висе испред средине иконе. Прислуживана (паљена) су уочи сваке недеље и недељом и у очи и за време: Светог Николе, Богојављења, Светог Саве, прогласа Краљевине, Великог петка, Спасовдана, Видовдана, краљевог рођендана, Преображења, Веведења, Божића и славе команди и завода. Прислуживање уочи дана славе обављано је за време вечерње службе, а на дан славе за време литургије. Средства за куповину фитиља и зејтина издвајана су од средстава предвиђених за куповину канцеларијског прибора.

Државне светковине

Војска је у Краљевини Србији присуствовала и прославама државних празника Нова година, Богојављање, Свети Сава, први дан Васкрса, Свети Ђорђе, Вознесење, Духови, Свети Петар и Павле, Велика госпоина, Свети Димитрије, Видовдан, 22. фебруар – дан успостављања независности, увећања територије и проглашења Краљевине, Свети Никола и први дан Божића били су датуми који су, са малим изменама, прослављани све време постојања Краљевине Србије. Војска је учествовала и у свечаностима приликом обележавања годишњица значајних историјских датума: прославе 700 година упокојења светог Симеона, 13. фебруара 1899; прославе 100 година Првог српског устанка, 14. фебруара 1904. као и приликом других свечаности – предаје краљевских дарова руском броду „Александар I“ на дан светог Кирила и Методија 1898. године. Прослави петстогодишњице Косовске битке, 1889. године, присуствовали су краљ, краљевски намесници, чланови владе, црквени великодостојници, делегације пукова свих родова војске, представници општинских власти из сваког среза и разне друге званице. У Лазаревој цркви је 14. јуна служено бдење, а ујутру литургија у присуству свих гостију и војске у парадним оделима. Присутни су били у цркви или су носили знаке жалости. Краљ је тог дана положио темељ за споменик косовским јунацима. Од 18 сати увече 14. јуна до поноћи 15. јуна у целој земљи су били забрањени музика и весеље.⁴⁹

Свечаност крунисања краља Петра, 8. септембра 1904, протекла је уз знатно учешће војске. У пратњи краља, краљевића престолонаследника Ђорђа и краљевића Александра били су њихови ађутанти и сви официри Главног штаба на коњима. Почетак свечаности оглашен је са 21 пуцњем са београдске тврђаве, а у поворци која је кренула из двора према Саборној цркви учествовали су: виши официр на коњу

⁴⁹ „Службени војни лист“, 1889, стр. 581–584.

као редар свечаности, полускадрон коњице 4. пука, два вода Краљеве коњичке гарде, ордонанс официри на коњима као пратња колима у којима су били кнегиња Јелена и кнез Павле и изасланици пукова из унутрашњости са заставама. Почаст испред цркве одавала је чета Пешачке подофицирске школе са музиком Краљеве пешачке гарде.⁵⁰

Чин миропомазања 27. септембра 1904. у Жичи обавио је митрополит Инокентије са свим архијерејима и одређеним бројем свештеника, у присуству представника цивилних и војних власти. Од војних власти били су присутни: начелник Генералштаба, дунавски и шумадијски дивизијари, команданти пукова који су носили имена краља Петра, Карађорђа, краљевића престолонаследника Ђорђа, краљевића Александра и кнеза Александра, затим команданти коњичких пукова у месту и командант пуковског округа.⁵¹

Иноверци у војсци Кнежевине/Краљевине Србије

Становници Кнежевине и Краљевине Србије који нису припадали државној православној религији такође су били дужни да служе војни рок и, у том погледу, имали су потпуно иста права и обавезе. Према чл. 20. Устава Краљевине Србије из 1888. године ниједан грађанин није могао, позивајући се на прописе своје вере, бити ослобођен војне обавезе. Владар је био заштитник свих признатих вероисповести у држави и све вероисповести су имале право да слободно обављају верске обреде и да се организују према канонима своје вере.⁵²

Најбројнија верска мањина у Србији били су припадници исламске (мухамеданске) вере. Они су у војсци имали свештенике (имаме) и исхрану регулисану према правилима своје вере. Да би се верска осећања припадника мухамеданске вере што боље испоштовала, приликом регрутовања упућивани су у гарнизоне у којима је проценат муслимана био знатан и где је било џамија. Тако су од почетка 1910. године сви регрути мухамеданци са територије нишког, врањског, пиротског и топличког округа упућивани на одслужење рока у команде нишког гарнизона, а регрути са осталих територија у београдски гарнизон.⁵³ У прилог поштовања њихове вере било је и решење министра војног од 11. јануара 1915. о ослобађању од служења у кадру свих ученика медресе који буду положили испит за одговарајући разред.⁵⁴ У српској војсци је и током Првог светског рата било имама који су

⁵⁰ „Службени војни лист“, 1904, стр. 635–636.

⁵¹ Обавештење из канцеларије председника Министарског савета, „Службени војни лист“, 1904, стр. 707–708.

⁵² Та права верским мањинама гарантована су свим уставима у Кнежевини и Краљевини Србији.

⁵³ Наређење бр. 329 од 30. децембра 1909, „Службени војни лист“, 1910, стр. 41.

⁵⁴ Решење бр. 9711, донето на основу молбе Џамијске Муслиманске Управе у Краљевини Србији, бр. 132, „Службени војни лист“, 1915, стр. 25.

се старали о верским потребама војника исламске вероисповести. За обављање своје дужности добијали су редовне припадљности – плату и дневнице. Муслимански свештеник Мехмед Хашимић је као имам 2. пешадијског пука Дринске дивизије добијао дневнице и плату све до 20. маја 1919. године.

Друга по величини верска мањина били су припадници мојсијевске вероисповести, који су такође имали све услове да приликом боравка у војсци задовољавају своје верске потребе. Војницима мојсијевске вере који су служили у сталном кадру од 30. априла 1880. било је дозвољено да за време својих празника одлазе кућама.⁵⁵ На молбу јеврејске београдске црквено-школске општине то наређење је 4. априла 1897. проширено и на обвезнике редовне и оба позива народне војске.⁵⁶

Питање припадника римокатоличке вере није посебно третирано у војним законима.

Верске потребе војника мухамеданаца и мојсијеваца биле су регулисане правилима службе, као и другим уредбама и наређењима. У *Правилима службе из 1901. године*, када је реч о богослужењу, каже се да им је дозвољен одлазак у богомоље и да се ослобађају од дужности за време празника.⁵⁷ Наравно, њиховим војним старешинама била је остављена могућност да, с обзиром на специфичност ситуације, одлучују о пуштању војника.

Важан сегмент поштовања верских осећања јесте и исхрана, па је питање исхране иновераца дуго решавано на нивоу сваког гарнизона појединачно. Након учесталих захтева команданата да се то питање реши доношењем законског акта, Министарство војно је 3. фебруара 1884. донело наређење да се иноверцима, на име хране, издаје обичан оброк у новцу.⁵⁸ То наређење је 1894. године унето и у *Измене и допуне I дела правила о новчаном снабдевању и Правила о снабдевању са људском храном*.⁵⁹

Правилима службе у војсци Кнежевине/Краљевине Србије одређиван је начин обављања церемонија које су имале верски карактер, као и место и улога војних свештеника у њима – полагање заклетве, освећење и предаја заставе, војничке славе, државне светковине, богослужење недељом и уочи и за време великих празника, освећење водиче и благосиљање војничких соба, начин држања поста, исповест и причешће. Војничка заклетва и војничка застава дефинисане су у правилима службе као највеће светиње, неодвојиве од верских осећања.

⁵⁵ Наређење бр. 3812, *Зборник закона и уредаба изашлих 1880. године*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1881, стр. 160.

⁵⁶ Наређење министра војног ђенерала Јована Мишковића, бр. 2725, „Службени војни лист“, 1897, стр. 288.

⁵⁷ *Правила службе из 1901. године*, I део, чл. 389.

⁵⁸ Наређење бр. 620, „Службени војни лист“, 1884, стр. 206–207.

⁵⁹ Е. бр. 7318 од 15. децембра 1894, „Службени војни лист“, 1894, стр. 1319.

Заклетва је сматрана најузвишенијом и најсвечанијом обавезом датом у име Господње, а застава највећом светињом којој се војник зариче да је неће никада напустити и изневерити. У правилима службе за тумачење појма вере и потребе за неговањем верских осећања издвајано је посебно поглавље, а исказивање непоштовања према својој вери и обешчашћивање црквених предмета судски су кажњавани.

Закључак

У првим годинама ратовања против Турака српски свештеници су наступали у редовима устаничке војске. Готово истовремено са оружаном борбом, вођена је и дипломатска борба за признавање самосталности Српске цркве, како би се добио снажан ослонац за остваривање националне самосталности. Црква је у тој борби имала великих потешкоћа везаних за њену потчињеност цариградској патријаршији и њену унутрашњу организацију, као и због лошег стања духовности у српском народу. Стога је био значајан однос Цркве и владара из династије Обреновића, који су покушавали да утичу на решавање црквених питања. Свештенство је углавном било недовољно образовано и малобројно, па није ни могло да се одупре притисцима државе. Стварањем чврсте црквене организације у време митрополита Михаила настали су услови за правилно дефинисање односа између Цркве и државе. То је утицало на стварање њиховог складног односа и формирање снажне српске државе, која се успешно одупирала тешкоћама у првим деценијама 20. века.

Увођењем војних свештеника у јединице српске војске створени су основни предуслови за решавање верских потреба војника. Организовање веронауке за српске војнике може се схватити и као последица слабљења и недостатка вере код дела српског народа. У сваком случају, то показује неопходност поштовања вере и традиције у народу, а нарочито у војним јединицама, где све позитивне вредности религије долазе до потпуног изражаја. Војничка заклетва има вишеструки значај: има наглашену верску компоненту и, уједно, велича и најзначајније војничке и државне симболе. Она обједињује љубав према Богу и отаџбини и обавезује војника да поштује своје претпостављене. У вези с војничким моралом, она је најважнији елемент у његовој изградњи, јер је освећена застава била подстрек за буђење војничког духа и храбрости. Она је увек поштована и истицана као симбол победе и снаге. Као светиња, значила је и најнепосреднији додир војника са Богом.

Решењима која су српске државне и војне власти доносиле у вези с регулисањем права верских мањина у Кнежевини и Краљевини Србији, омогућаван је припадницима свих верских група несметан живот и задовољење верских потреба. Док су служили у кадру, муслимани и мојсијевци су имали сва права и погодности које су произилазиле из особености њихових религија.